

حجاج ایرانی در دولت عثمانی

(قرون سیزده و چهارده هجری قمری)

نوشته
اسرا دوغان

تهران، ۱۳۹۷

پژوهشکده تاریخ اسلام

حجاج ایرانی در دولت عثمانی

(قرون سیزده و چهارده هجری قمری)

تألیف: اسرا دوغان

ناشر: پژوهشکده تاریخ اسلام

مدیر نشر: خلیل قویدل

چاپ اول: ۱۳۹۷

شمارگان: ۱۰۰۰

چاپ و صحافی: تقویم

ردیف انتشار: ۸۱

۸۲۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشکده تاریخ اسلام محفوظ است

خیابان ولیعصر^(ع)، خیابان شهید عباسپور، خیابان رستگاران، شهروز شرقی، شماره ۹

تلفن: ۳ - ۸۸۶۷۶۸۶۱ - ۸۸۶۷۶۸۶۰ - ۸۸۶۷۶۸۶۰

web: www.ptc.ac.ir

سرشناسه:	Dughan, Asra	دوغان، اسرا
عنوان و نام پدیدآور:	حجاج ایرانی در دولت عثمانی (قرون سیزده و چهارده هجری قمری) / نوشته اسرا دوغان.	
مشخصات نشر:	تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام، انتشارات، ۱۳۹۷.	
مشخصات ظاهری:	۶۸۸ ص: مصور، جدول.	
فروست:	پژوهشکده تاریخ اسلام: ۸۱.	
شابک:	978 - 600 - 7398 - 53 - 1	
وضعیت فهرست نویسی:	فیبا	
یادداشت:	کتابنامه	
موضوع:	حاجیان -- ایران -- تاریخ	
موضوع:	حج -- مدیریت	
موضوع:	ترکیه -- تاریخ -- امپراتوری عثمانی، ۱۲۸۸-۱۹۱۸ م.	
موضوع:	ایران -- روابط خارجی -- ترکیه	
موضوع:	ایران -- روابط فرهنگی -- ترکیه	
شناسه افزوده:	پژوهشکده تاریخ اسلام	
رده بندی کنگره:	۱۳۹۷ ج ۲۴ د ۹۴ / BP۱۸۸/۸	
رده بندی دیویی:	۲۹۷/۳۵۷	
شماره کتابشناسی ملی:	۵۲۵۹۱۴۸	

سخن اول

تاریخ هر امت و جامعه‌ای بیانگر فرهنگ و تمدن آن است. به همین دلیل، علم تاریخ در میان علوم، جایگاهی ویژه یافته است. جامعه اسلامی به عنوان یک امت جهانی، دارای چهارده قرن سابقه تاریخی با ابعاد و عناصری روشن و بدون ابهام است. اهمیت این پیشینه تاریخی و ابعاد گوناگون آن، مانند فرهنگ، تمدن، علوم، اخلاق، فلسفه و هنر و نقش بی‌بدیل آن در تمدن جهان معاصر، تلاش گسترده دانشگاه‌ها و دانشمندان غربی را نیز در راه تحقیق و مطالعه این تاریخ عظیم برانگیخته است؛ تا بدان پایه که معتبرترین منابع و اطلاعات پژوهشی در حوزه‌های گوناگون تاریخ اسلام را در مراکز علمی غرب می‌توان سراغ گرفت.

به‌رغم توجه ویژه پژوهشگاه‌های دنیای غرب به اسلام، به علت ناتوانی ذاتی آنها از شناخت اسلام ناب و حقیقی - به دلیل عدم دسترسی مستقیم و به دور از تحریف به منابع اصیل، و لاجرم اطلاع محدود پژوهشگران از زمینه‌ها و پس‌زمینه‌های یک تحقیق علمی جامع، آغاز حرکتی اساسی و همه جانبه از سوی دانشمندان اسلامی به منظور تصحیح و تکمیل تلاش‌های گذشته ضروری است. اگر این حرکت، گسترده، غنی و متکی بر پیشرفته‌ترین روش‌های پژوهشی آغاز شود، بی‌شک تغییرات بنیادی در مسیر این گونه مطالعات در پژوهشگاه‌های مهم دنیا در زمینه تاریخ اسلام و مسائل مختلف آن دور از دسترس نخواهد بود.

هدف اساسی از تأسیس پژوهشکده تاریخ اسلام - که هم اکنون در آغاز راه است - گام زدن در راه تحقق این آرمان می‌باشد. این پژوهشکده با همت و پیگیری استادان ارزشمند تاریخ اسلام و رشته‌های پیوسته به آن، آغاز به کار کرده و برای نیل به اهداف مقدس خود، آماده همکاری با

همه کسانی است که به این اهداف ایمان دارند. از این رو، پاسخگویی به هزاران پرسش را که در خلال مطالعه ۱۴ قرن تاریخ اسلام مورد توجه خواننده و به خصوص پژوهشگران قرار می‌گیرد، وجهه همت خود قرار داده است. تحقق این مهم با روش‌های گوناگون دنبال می‌شود، که نشر آثار پژوهشی استادان و کارشناسان - به صورت تألیف و یا ترجمه - مانند اثر حاضر، از جمله آنهاست. البته برنامه‌هایی همچون تشکیل کارگاه‌های تخصصی، نشست‌های علمی تخصصی و حمایت از پروژه‌های پژوهشی مورد نیاز، نیز برای تحقق هدف یاد شده در حال پیگیری و اجراست که ضرورت دارد کیفیت و کمیت آنها افزایش یابد.

این مرکز، هم‌اکنون با شش گروه علمی و زیر نظر شورای علمی فعالیت می‌کند، که ان شاء الله به زودی تعداد آنها به دو برابر افزایش خواهد یافت. از جمله اقدامات کم‌سابقه پژوهشکده، تأسیس دانشنامه جغرافیای تاریخی جهان اسلام است که بزودی اولین مجلد آن عرضه خواهد شد. این دانشنامه با ریاست یکی از استادان در هفت گروه علمی مشغول فعالیت است و هزاران مدخل را - تاکنون - همراه با منابع اصلی آن در پایگاه اینترنتی عرضه کرده است تا دسترسی محققان به منابع را آسان کند.

پژوهشکده تاریخ اسلام به وسیله پایگاه اینترنتی خود با همه پژوهشگران و علاقه‌مندان به مطالعه در سراسر جهان پیوند برقرار می‌کند. این پایگاه، علاوه بر انعکاس همه فعالیت‌های این مرکز علمی، بازتاب‌دهنده فعالیت‌های علمی انجام شده توسط مراکز و اشخاص دیگر در این رشته است. با فعال شدن پایگاه مزبور، دسترسی پژوهندگان به مرکزی جامع و همه‌جانبه، که انعکاس‌دهنده همه آثار موجود در زمینه تاریخ اسلام باشد، میسر خواهد شد.

علاوه بر آن، هم‌اکنون کتابخانه تخصصی (حقیقی و مجازی) فعال است و به تدریج فعال‌تر خواهد شد. از خداوند بزرگ، برای این تلاش و همه تلاشگران در راه حق و حقیقت، آرزوی موفقیت می‌کنم.

سیدهادی خامنه‌ای

رئیس پژوهشکده تاریخ اسلام

فهرست مطالب

پیشگفتار	۲۱
مقدمه	۲۷

بخش اول: حج‌گزاری ایرانیان در دوره قاجار

فصل اول: حج‌گزاری ایرانیان قبل از دوره قاجار	۳۵
از آغاز تا دوره افشار	۳۵
شاخص‌ترین اقدامات ایرانیان در دوره‌های تاریخی	۳۶
حج‌گزاری در دوران صفویه (۹۰۶-۱۱۳۵ق)	۳۸
حج‌گزاری در دوران افشاریه (۱۱۵۶-۱۲۱۷ق)	۴۱
حج‌گزاری ایرانیان در دوره زندیه (۱۱۶۳-۱۲۰۹ق)	۴۵
مسئله بصره و حجاج ایرانی در زمان کریم‌خان زند	۴۸
فصل دوم: حج‌گزاری ایرانیان و روابط قاجار و عثمانی در معاهده‌نامه‌ها	۵۳
اختلاف وهابیان و عثمانیان و تأثیر آن بر حج‌گزاری ایرانیان	۶۶
فصل سوم: اقدامات و شیوه مدیریت دولت قاجار برای برگزاری مناسک حج	۷۱
سرپرستی حجاج ایرانی در راه حج توسط دولت ایران	۷۳
سرپرستی حجاج منفرد	۷۳
سرپرستی حجاج کاروانی	۷۳

۷۳	سرپرستی دولت قاجار در راه آناتولی و شام
۷۴	سرپرستی دولت قاجار بر راه جبل
۷۵	وضعیت تعیین امیر حج برای کاروان‌های حجاج ایرانی
۷۶	کارپرداز و کنسولگری حکومت قاجار در مکه و جده
۸۰	نماینده‌ی کنسولگری دولت قاجار در منا
۹۳	شرایط مکه و سرپرستی آنها از حجاج ایرانی
۹۷	فصل چهارم: سیاست و اقدامات مدیریتی دولت عثمانی برای برگزاری مناسک حج
۱۰۵	فصل پنجم: روند و چگونگی سیاست دولت عثمانی در مناسک حج
۱۰۷	اهمیت حجاز برای دولت عثمانی در دوران قاجار
۱۰۸	ولایت حجاز در تقسیمات اداری حکومت عثمانی
۱۱۰	شیوه‌های حکومت عثمانی در حرمین و دشواری‌های آن
۱۱۲	اصلاحات عثمانی در حجاز
۱۱۴	مدیریت دولت عثمانی بر حجاج و کاروان‌های حج
۱۱۶	اقدامات سلاطین عثمانی در مکه و مدینه (به‌ویژه دوره عبدالحمید دوم)
۱۱۸	صره‌هایم یون

بخش دوم: معرفی سیستم راه و کاروان‌های حجاج ایرانی

۱۲۵	فصل اول: نگاه کلی به سفرهای حج مسلمانان و وسایل راه حجاج ایرانی در دوره قاجار
۱۲۵	حج پیاده
۱۲۸	وسایل حمل و نقل حجاج در صحرا (معرفی وسایل حمل و نقل: شتر، اسب، کجاوه)
۱۳۳	شتر، اسب، قاطر
۱۳۷	مشکلات سفر با شتر
۱۴۱	فصل دوم: وسایل سفر حجاج ایرانی در دوره قاجار
۱۴۱	وسایل شهری در دوره قاجار
۱۴۱	۱. چاپار و پست
۱۴۴	قطار
۱۴۵	خط ویژه شام-مدینه

۱۴۶	تفلیس - باکو
۱۴۷	کوت - بغداد
۱۴۸	اسکندریه - قاهره - سوئز
۱۴۸	۲. وسایل راه دریا
۱۴۸	کشتی
۱۵۱	وسایل حجاج، عبور از رودخانه‌های دجله و فرات (کشتی، مرکب، ...)
۱۵۳	فصل سوم: ساختار و چگونگی تشکیل کاروان‌های ایرانی و مقایسه آن با کاروان‌های حجاج عثمانی
۱۵۳	کاروان حج
۱۵۴	انواع کاروان
۱۶۱	کاروان بغداد
۱۶۱	ساختار کاروان عراق (راه جبل) در تاریخ
۱۶۶	کاروان شام و مصر
۱۷۳	جایگاه حجاج ایرانی در کاروان دولت عثمانی
۱۷۵	فصل چهارم: مسئله اسکان کاروان، نقاط اسکان و معماری
۱۷۷	فرهنگ اقامتگاه و مسکن حجاج مسلمان ایران در حج‌گزاری
۱۷۷	اقامت در کاروانسرا
۱۷۹	اقامت در چاپارخانه (پست‌خانه)
۱۸۱	پست‌خانه
۱۸۱	مهمان‌خانه و قراول‌خانه
۱۸۲	نمازگاه‌ها
۱۸۴	دربند و گردنه
۱۸۵	قلعه
۱۸۷	اقامت در مکه و مدینه (مسئله میقات)
۱۸۸	اقامت در راه‌آهن (کالسکه و قطار)
۱۸۸	اقامت در راه دریایی (بندر، گمرک، قرنطینه)
۱۹۰	اقامت در شهرهای دنیای اسلام (استانبول، شام، قاهره ...)
۱۹۰	اجاره منزل - خانه و هتل
۱۹۳	هتل

۱۹۴	قهوه‌خانه
۱۹۶	انواع قهوه‌خانه و حجاج
۲۰۰	درگاه مساجد، تکیه، امامزاده و خانقاه
۲۰۲	قرنطینه‌خانه
۲۰۲	اقامت در راه‌های حجاز
۲۰۴	اتراق و عواف
۲۰۶	اقامت در مکه، مدینه، جده و ینیع
۲۰۶	دلال‌ها و حجاج ایرانی
۲۱۰	محل احرام بستن حجاج (میقاتگاه)
۲۱۲	رباط‌های مکه
۲۱۷	فصل پنجم: جایگاه آب و خدمات آبرسانی در سفر حج
۲۱۹	آب زمزم و ایرانیان
۲۲۱	آب و مسیر حجاج ایرانی
۲۲۱	راه جبل
۲۲۳	راه آناتولی و شام
۲۲۸	راه قاهره
۲۲۸	راه دریا
۲۳۰	آب جده، مکه و مدینه
۲۳۳	خدمات آبرسانی برای حجاج در دوره قاجار و تمدن آب در دولت عثمانی
۲۳۷	عین زبیده و سایر چشمه‌ها و قنوات
۲۴۰	نقش ایرانیان در خدمات آبرسانی

بخش سوم: راه‌های رسمی و غیررسمی حجاج ایرانی

۲۴۵	فصل اول: راه غیررسمی حجاج ایرانی
۲۴۵	راه عراق و انشعابات آن، راه جبل و راه لحسا
۲۴۵	راه جبل
۲۴۷	راه جبل، پیش از دوره قاجار
۲۵۱	نجف-مدینه و نجف-مکه

۲۵۱	 راه حج لحسا
۲۵۳	 امیر جبل و امنیت راه
۲۵۷	 علت انتخاب راه جبل و کاهش خواستاران آن
۲۶۲	 زائران و حاجیان در عتبات
۲۶۷	 اقامتگاه‌های موقت حجاج ایرانی در بغداد و عتبات
۲۷۰	 بسته شدن راه جبل در اسناد ایران و تأثیر آن
۲۸۹	 فصل دوم: راه‌های رسمی حجاج ایرانی
۲۸۹	 راه شمال (راه استانبول یا روسیه): عبور از چهار دریا و سه قاره
۲۹۳	 حجاج ایرانی و دریای خزر، باکو و تفلیس
۲۹۴	 سیستم راه (خشکی، قطار، دریایی)
۲۹۴	 راه خشکی چاپارخانه و منزل
۲۹۶	 راه قطار
۲۹۷	 راه‌های دریای خزر و شرکت‌های واپور تا باکو
۲۹۸	 سفر حجاج ایرانی از باتوم تا استانبول (دریای سیاه)
۲۹۸	 بندر باتوم و بوتی
۲۹۹	 بندر طرابزون
۳۰۱	 بندر ریزه
۳۰۱	 بندر سامسون
۳۰۳	 بندر گیره‌سون، اینه‌بولی، اوردو و سینوپ
۳۰۴	 دریای مدیترانه (استانبول، ازمیر، بیروت، قاهره)
۳۰۷	 دریای اژه
۳۰۸	 کور امیر
۳۰۸	 دریای مدیترانه
۳۰۸	 بندر رودس و قبرس
۳۰۹	 بندر بیروت
۳۱۰	 راه دریای سرخ (بندر سوئز، جده، ینبوع)
۳۱۰	 حجاج در بندر سوئز
۳۱۳	 معرفی برخی سفرنامه‌های حج مسیر استانبول

۳۱۵	 راه استانبول عثمانیان
۳۱۵	 گذرگاه استانبول- مکه دولت عثمانی
۳۲۱	 مراحل و منازل نویسی عثمانی
۳۲۲	 راه مصر
۳۲۴	 راه مصر در دوره قاجار
۳۲۷	 حجاج ایرانی در گذرگاه مصر
۳۳۳	 راه جنوب (راه دریایی از جنوب ایران)
۳۳۳	 معرفی و اطلاعات عمومی راه دریایی جنوب
۳۳۷	 راه دریایی جنوب قبل از قاجار
۳۳۷	 الف. راه طولانی (مستقیم از بنادر خلیج فارس به مکه)
۳۳۸	 ب. راه کوتاه قبل از دوره قاجار (غیرمستقیم)
۳۳۹	 راه دریای جنوب در عصر قاجار
۳۳۹	 الف. راه کوتاه بصره (غیرمستقیم)
۳۴۲	 ب. راه طولانی جنوب (مستقیم از بنادر خلیج فارس به مکه)
۳۴۳	 جزیره کامران (قمران)
۳۴۵	 مسافرت حجاج در رودهای فرات و دجله
۳۵۲	 راه شام
۳۵۴	 راه بالا (راه آناتولی)
۳۵۸	 راه میانه (موصل- حلب- شام)
۳۵۹	 راه جنوبی (رمادی- تدمر- شام)
۳۶۳	 راه آهن حجاز (شام- مدینه)
۳۶۶	 حجاج ایرانی و راه آهن شام- مدینه
۳۷۱	 فصل سوم: آمار حجاج ایرانی همراه با کاروان های عثمانی

بخش چهارم: تأثیر حج بر مناسبات قاجار و عثمانی

۳۸۵	 فصل اول: حج و مناسبات سیاسی دولت های عثمانی و قاجار
۳۸۸	 چگونگی انتقال گزارش مشکلات به دولت عثمانی
۳۹۰	 دولت عثمانی و نادرشاه و مسئله حج گزاری

ناصرالدین‌شاه و بهبود روابط با عثمانی و تأثیر آن بر حج	۳۹۳
سفر حج شاهزاده‌ها، میرزاها و توجه دولت عثمانی به آنان	۳۹۵
سفر صاحب‌منصبان قاجاری معزول یا تبعیدی به حج و امر راه	۴۰۲
همکاری پسر شریف با شاهزاده ایرانی	۴۰۴
سفر حج علما در دولت عثمانی	۴۰۸
واقعه نصب ضریح برای امامان بقیع در اسناد عثمانی و ایرانی	۴۱۰
زیارت‌نامه‌خوانی در مدینه و دخالت دولت در آن	۴۱۷
تشکر و قدردانی دولت قاجار از فعالیت مأموران و دولت عثمانی در امور حج	۴۱۸
اعطای نشان شیر و خورشید ایران به مأموران و صاحب‌منصبان عثمانی	۴۱۹
اسناد دیگری درباره اهدای نشان شیر و خورشید	۴۲۴
جایگاه شریف مکه در نوشته‌های ایرانیان	۴۲۵
اسنادی درباره تقدیم کتاب نایب‌الصدر شیرازی به سلطان عثمانی	۴۲۷
زنان درباری ایرانی در حج	۴۲۸
اسنادی درباره والدۀ نواب عباس میرزا	۴۲۹
فصل دوم: اقدامات نظامی - امنیتی عثمانی و قاجار در خصوص امنیت حج	۴۳۷
امنیت حج و دولت عثمانی	۴۳۸
اهمیت امنیت در سیاست دولت عثمانی و جنبه‌های آن	۴۳۸
راه‌ها و شیوه‌های برقراری امنیت توسط دولت عثمانی	۴۴۰
سیاست‌های امنیتی عثمانی در قبال حجاج ایرانی	۴۴۱
موانع و عوامل برقراری امنیت و کوشش برای برطرف ساختن آنها	۴۴۴
برقراری امنیت حاجیان ایرانی برحسب جایگاه آنها	۴۴۹
امنیت حجاج زن	۴۴۹
ابعاد امنیتی حجاج ایرانی	۴۵۱
امنیت جانی حجاج ایرانی	۴۵۱
امنیت حیوانات (شتران) حجاج ایرانی	۴۵۲
امنیت مالی حجاج ایرانی	۴۵۲
امنیت سرزمینی (حرمین و راه‌ها)	۴۵۶
امنیت در حرمین	۴۵۶

۴۶۲	امنیت در راه‌ها
۴۶۵	امنیت در راه‌هایی غیر از راه جبل
۴۶۸	امنیت کاروان‌ها
۴۶۸	امنیت راه جبل
۴۷۳	امنیت راه جبل، امنیت حجاج ایرانی در عتبات
۴۷۳	ارزیابی میزان تأمین امنیت از سوی دولت عثمانی
۴۷۶	دولت قاجار و امنیت راه
۴۷۷	امنیت سرزمین
۴۷۷	امنیت حجاج ایرانی در سرزمین دولت قاجار
۴۸۷	فصل سوم: امور گمرکی و مرزبانی عثمانی و ایران و تأثیر آن بر حج‌گزاری
۴۸۸	ورود کالاهای تجاری ایران به عثمانی
۴۸۹	امور گمرک در دولت عثمانی
۴۸۹	الف. دوره قبل از تنظیمات (قبل از ۱۸۳۹م)
۴۹۰	ب. دوره تنظیمات (۱۸۳۹-۱۸۷۶م)
۴۹۱	حکم تجارت و حجاج در گمرکات
۴۹۵	مشکلات حجاج ایرانی در مرز دولت عثمانی
۴۹۶	تفتیش حجاج ایرانی در گمرک‌ها و تذکره‌خانه‌ها
۵۰۰	نحوه تحویل تذکره، پاسپورت، ویزا، امور کاغذی و مهر صحنه قرنطینه
۵۰۱	نحوه پرداخت وجه تذکره
۵۰۳	ابطال تذکره‌ها
۵۰۴	مسائل دیگر گمرک
۵۰۴	درخواست مجوز حمل اسلحه برای حجاج ایرانی
۵۰۵	بررسی و اخذ رسومات اموال از حجاج ایرانی در چندین گمرک
۵۰۵	تعویض ارز، لزوم صرافی در گمرک
۵۰۷	گرفتن گمرک از حیوانات
۵۰۸	جنگ ایران و روس و تأثیر آن بر تردد حجاج طبق اسناد
۵۱۱	فصل چهارم: جایگاه حج در روابط اقتصادی بین دولت‌های عثمانی و قاجار
۵۱۱	سیاست اقتصادی دولتی در خصوص حج

سیاست‌ها و اولویت‌های دولت عثمانی در خصوص اقتصاد حج	۵۱۱
سیاست‌های دولت قاجار در خصوص اقتصاد حج	۵۱۴
اقتصاد ترکیبی و بازار مشترک اسلامی	۵۱۵
واحدهای پولی و پیدایش اقتصاد ترکیبی	۵۱۸
درآمدهای رسمی و غیررسمی عثمانی‌ها از حج	۵۲۳
درآمدهای رسمی دولتی	۵۲۳
درآمدهای بومیان (درآمدهای نامشروع- غارت)	۵۲۵
اخوه‌گیری یا حق‌عبور	۵۲۶
نقش اقتصاد آغاوات و خواجگان و شرفا	۵۲۹
نقش امنیت در اقتصاد حج	۵۳۲
امنیت سرزمینی	۵۳۲
تلاش برای برقراری امنیت کاروان‌ها	۵۳۴
فصل پنجم: مناسبات فرهنگی و اجتماعی بین عثمانی و قاجار از طریق حجاج ایرانی	۵۳۹
فرهنگ مادی و معنوی حجاج ایرانی و مقایسه آن با سایر حجاج	۵۳۹
تأثیر حج بر مناسبات فرهنگی در راه‌ها	۵۴۱
نگاه فرهنگی به راه‌های حج ایران و عثمانی (سنی، شیعه، صوفی)	۵۴۱
روایروی تمدن‌ها (در راه و در حرمین) استانبول، قاهره، باکو، بغداد، شام، مکه	۵۴۳
اهمیت شهر استانبول و بغداد در نظر حجاج ایرانی	۵۴۳
استانبول	۵۴۴
بغداد	۵۴۵
اماکن زیارتی بغداد	۵۴۷
زن و سفرنامه‌های حج	۵۴۹
مراسم بدرقه و تهنیت در راه حج	۵۵۱
آداب و عادات قبل از عزیمت به حج (بدرقه)	۵۵۲
آداب و عادات پس از بازگشت از حج (تهنیه)	۵۵۳
مزایای هم‌زبانی و عواقب بی‌هم‌زبانی حجاج	۵۵۴
فرهنگ خرید و فروش	۵۵۶
دیدار از کتابخانه‌ها توسط حجاج ایرانی	۵۵۶
تأثیر فرهنگ مردم مکه و مدینه بر حجاج ایرانی و مقایسه رفتار مردم این دو شهر	۵۵۷

- ۵۵۹ استقبال همگانی دولتمردان عثمانی از منصب‌داران ایرانی
- ۵۶۰ فرهنگ تفریح در حج‌گزاری (قهوه‌خانه در مکه، جشن‌ها و بازار در منی و عید نوروز ایرانیان در مکه)
- ۵۶۲ آداب حج عثمانی و تفاوت آن با آداب حج ایرانی
- ۵۶۳ هدایای سفر ایرانیان
- ۵۶۴ مراسم دست‌بوسی شرفای مکه
- ۵۶۵ مسئله خرید و فروش برده
- ۵۶۹ فصل ششم: حج و مناسبات مذهبی میان دولت عثمانی و قاجار
- ۵۷۳ اختلاف نظر ایرانیان در فرعیات عبادی
- ۵۷۳ مراسم مذهبی شیعیان در طول سفر حج
- ۵۷۵ حجاج و مراسم عزاداری محرم
- ۵۷۸ تعصبات مذهبی علیه شیعیان در مدینه
- ۵۸۱ تقیه ایرانیان
- ۵۸۴ باج‌گیری بیشتر از شیعیان عجم
- ۵۸۶ زیارت بقیع
- ۵۸۸ مشکلات ایرانیان در زیارت بقیع
- ۵۹۰ مسئله رؤیت هلال
- ۵۹۲ مسائل میقات‌های حجاج ایرانی
- ۵۹۳ حج و بحث اتحاد اسلام در دوره اخیر عثمانی
- ۵۹۵ دولتمردان ایرانی و وحدت اسلامی
- ۵۹۵ تبادل فکر و اعتقاد دینی
- ۵۹۷ فصل هفتم: مشکلات بهداشتی
- ۵۹۸ تاریخ مختصر وبا/ کلرا، سازمان قرنطینه حجاز، بین سال‌های ۱۷۶۵-۱۹۱۴م
- ۶۰۲ اقدامات دولت عثمانی
- ۶۰۲ تشکیل کمیسیون بهداشتی در حجاز و اتخاذ تدابیر دولت عثمانی در مکه و مدینه
- ۶۰۵ کنفرانس‌های بین‌المللی حفظ صحه و دولت‌های مستعمره
- ۶۰۶ اتخاذ تدابیر در کشتیرانی و تأسیس قرنطینه در جزایر برای کشتی‌ها
- ۶۰۷ قرنطینه و قرنطینه‌خانه‌های دولت عثمانی در معابر سرزمین عثمانی
- ۶۰۷ الف. قرنطینه‌خانه‌های دولت عثمانی

۶۰۸	ب. روش قرنطینه حجاج در قرنطینه‌خانه‌های عثمانی
۶۰۹	مسائل بهداشتی حجاج ایرانی
۶۰۹	مسائل بهداشتی در حرمین، اسباب وبا و حمی
۶۱۰	مشکلات آب حجاج
۶۱۱	ساختمان‌های بهداشتی و مسئلهٔ پخش وبا در حرمین
۶۱۱	قربانی و اسباب آلودگی بیماری و حجاج
۶۱۳	قرنطینه حجاج ایرانی در راه
۶۱۳	قرنطینه راه دریایی حجاج ایرانی
۶۱۳	قرنطینه حجاج ایرانی راه دریای جنوب
۶۱۶	قرنطینه حجاج ایرانی در راه شمال (استانبول، مصر، دریای سرخ، جده، ینبوع)
۶۱۶	قرنطینه در سرزمین روسیه
۶۱۸	قرنطینه در استانبول
۶۲۱	قرنطینه‌خانه‌های راه خشکی
۶۲۱	قرنطینه در حجاز
۶۲۳	راه آناتولی، سوریه
۶۲۳	آناتولی
۶۲۴	قرنطینه‌خانه‌های حلب- شام ابوکمال
۶۳۰	قرنطینه حجاج ایرانی در سرزمین عثمانی عراق- عتبات عالیات (راه جبل)
۶۳۲	نظر ایرانیان نسبت به پزشکان مسیحی در قرنطینه‌ها
۶۳۴	نحوه برگزاری قرنطینه در عراق
۶۳۵	اعزام سرباز عثمانی در قرنطینه
۶۳۶	اقدام به پخش آذوقه بین حجاج فقیر ایرانی در قرنطینه
۶۳۷	تأمین هزینه قرنطینه‌ها
۶۴۱	خاتمه
۶۴۷	منابع و مأخذ
۶۷۱	نمایه

نمادهای آوایی اختصاری

A.g.e, Age	همان
BOA Başbakanlık Osmanlı Arşivleri	آرشیوهای سراسری دولت عثمانی (استانبول)
C,c	جلد
H,h	هجری قمری
İSAM ,İslam ansiklopedisi	دایرةالمعارف اسلام
M,m	میلادی
S,s.	صفحه
TTK	مؤسسه تاریخ ترک
Yıl	سال
YLT	پایان نامه فوق لیسانس

پیشگفتار

در هر مقطع از تاریخ، حجاج و زائران - مانند سفرا - در گفتار و تئوری مصونیت داشتند؛ زیرا عقیده بر آن بود که آنها در راه خدا قدم برمی دارند و با مسائل سیاسی به هیچ وجه کاری ندارند؛ در حالی که در عمل چنین نبود. بر همین اساس در آغاز تسلط دولت عثمانی بر حجاز، در هر معاهده‌نامه بعد از جنگ، مفاد مربوط به مسائل و مشکلات حجاج و زوار یکی از اولین ماده آن بود و به دلیل درگیری و رقابت بین عثمانی و ایران، تا دوره قاجار حجاج این مصونیت را نداشتند و به دور از سیاست به آنها نگاهی نمی‌شد.

در دوره قاجار، ادعاها و رقابت‌هایی که ضعف این دو دولت در مقابل اروپا بود از بین رفت و کوشش برای بهبودی روابط به سوی اتحاد دو دولت باعث شد که حجاج مراسم حج را با آرامش بیشتر برگزار کنند. حجاج در این دوره برخلاف دوره قاجار (که به حجاج با ترس و نگرانی نگاه می‌شد) در ایجاد اتحاد بین دو دولت، نقش مثبت و مهمی بازی می‌کردند. اسناد عثمانی که در این کار مطالعه شد کاملاً نشان‌دهنده این قضیه بوده و اینکه در این دوره دولت عثمانی با حجاج ایرانی کاری نداشت و حجاج هم از سرزمین دولتی نمی‌آمدند که نسبت به دنیای اهل تسنن مدعی باشند، بلکه در این زمان مشکل در جای دیگر بود و به دلیل تضعیف دولت عثمانی در برابر بومیان و صاحب‌منصبان حجاج، امنیت حجاج تأمین نمی‌شد. در قرن سیزده و چهارده قمری دولت عثمانی حجاج خود را نیز به سختی از راه‌ها عبور می‌داد؛ به همین دلیل در این دوره، تنها مشکل حجاج ایرانی با مردم بومی قبایل عرب، کرد، ترک و همچنین مردم متعصب حرمین بوده و به همین دلیل دولت عثمانی ضامن جان و مال حجاج ایرانی بوده است.

در میان پژوهش‌هایی که تاکنون درباره روابط ایران و عثمانی انجام شده، به نقش و جایگاه حج در این زمینه توجهی نشده است؛ زیرا معمولاً در این روابط، بیشتر جنبه‌های سیاسی مدنظر بوده و اگر هم بر جنبه‌های دینی آن توجهی شده، در قالب مذهب رسمی دو کشور بوده و حج به عنوان زمینه‌ای در تعاملات دینی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی همواره مورد غفلت واقع شده است. حج، هم نگاه مذهبی در بررسی این روابط را متحول می‌کند و هم می‌تواند بر جنبه‌های اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی متأثر از آن در این روابط تأثیرگذار باشد. نکته مهم دیگر در این زمینه، این است که روابط دو دولت عثمانی و ایران همیشه از نگاه نظامی و یا سیاسی بررسی شده است؛ درحالی که حج این نگاه را تبدیل به نگاهی دوستانه و مسالمت‌آمیز و صلح‌جویانه می‌کند که حسن روابط را در پی خواهد داشت؛ زیرا سالیانه هزاران نفر از نواحی ایران به حج می‌رفتند و این امر روی تمامی مناسبات به‌خصوص مناسبات فرهنگی و مذهبی و اقتصادی بین دو دولت و دو ملت تأثیر داشت؛ اگرچه روابط سیاسی هم تحت تأثیر همین مسئله حج اهمیت ویژه‌ای می‌یافت. صرف‌نظر از اختلافات مذهبی میان این دو دولت، روشن است که تیرگی و کاهش روابط سیاسی و یا افزایش و توسعه آن در موضوع حج تأثیرگذار بود و بالعکس حج می‌توانست تأثیرات متقابل و البته مثبتی را در این روابط به دنبال داشته باشد و محوری برای اتحاد دو دولت در برابر کفار و دشمنان اسلام باشد. بدین ترتیب لازم است تا مناسبات ایران و عثمانی از نگاه حج مورد بررسی قرار گیرد و با تأکید بر اسناد عثمانی و ایران، تأثیر آن را در همه ابعاد مورد تحقیق قرار دهیم. هدف از تحقیق حاضر، بررسی منابع تاریخی، سفرنامه‌ها، اسناد منتشرنشده در ایران و ترکیه و نقش حج در مناسبات ایران و عثمانی در سده‌های سیزده و چهارده قمری است تا نشان دهد که موضوع حج می‌توانست زمینه مناسب برای توسعه یا تنزل روابط در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی و نظامی را فراهم سازد.

پژوهش‌هایی که تاکنون انجام شده، بیشتر بررسی روابط دو دولت از نگاه نظامی و یا سیاسی محض بوده و تاکنون جنبه‌های فرهنگی و مذهبی آن در قالب موقعیتی چون انجام مناسک حج و آن‌هم در پرتو هزاران برگ سند منتشرشده عثمانی مورد توجه قرار نگرفته است؛ کاری که در این تحقیق آغاز و تا حدودی انجام شده است. به عبارت دیگر متغیرهایی چون حج به عنوان عوامل معنوی و فرهنگی در این صحنه روابط سیاسی حضور داشته‌اند که

نقش آنها در مناسبات دو کشور نیاز به تبیین بیشتری دارد؛ به ویژه آنکه سیاست‌های کنونی دولت جمهوری اسلامی ایران و جمهوری ترکیه بر همگرایی منطقه‌ای و ارتقای روابط ملل مسلمان تأکید دارد و حج می‌تواند چنین موقعیتی را فراهم سازد.

دولت‌های عثمانی و قاجاریه با سیاست‌گذاری مناسب و استفاده از تمامی ظرفیت‌های خود برای مدیریت سیاست‌های اقتصادی، سیاسی، نظامی و فرهنگی در قبال حج بهره می‌گرفتند؛ لذا حج به عنوان یک اهرم، همواره تعیین‌کننده این سیاست‌ها بود.

حجاج ایرانی در کنار استفاده از راه‌های رسمی مثل راه استانبول، راه آناتولی و شام و راه دریایی و راه مصر، از برخی راه‌های غیررسمی مثل راه جبل نیز استفاده می‌کردند. همچنین حجاج ایرانی در این قرون هم از راه‌های رسمی و هم غیررسمی استفاده می‌کردند. علاوه بر آن لازم به ذکر است که در زمان تیرگی روابط، راه‌های رسمی و غیررسمی گاه خطرناک و محدود و یا مورد تحریم قرار می‌گرفت.

در پژوهش حاضر، با توجه به ماهیت بحث و اهداف مترتب بر آن، از روش تحقیق تاریخی استفاده شده و تلاش بر آن بود تا با بهره‌گیری از داده‌ها و اطلاعات موجود در اسناد دولت عثمانی و ایران (منتشر شده و منتشر نشده) و نیز با استفاده از منابع تاریخی و سفرنامه‌ها، مسائل و سؤال‌های مطرح‌شده مورد تبیین و تحلیل قرار گیرند. پژوهش در این خصوص، نیازمند ترجمه اسناد از عثمانی به ترکی امروزی و سپس به فارسی است که با حضور و مشاهدۀ مستقیم در کتابخانه‌ها و مراکز پژوهشی معتبر ایران و ترکیه انجام شده است.

پیش از این، چندین پژوهش و تحقیق درباره موضوع حج در عثمانی و یا ایران صورت گرفته که تنها در برخی از آنها به مسئله روابط ایران و عثمانی اشاره‌ای گذرا شده است که به طور کلی می‌توان آنها را به دو دسته تقسیم کرد:

الف. مطالعات درباره مناسبات ایران و عثمانی (وجوه سیاسی، اقتصادی و فرهنگ)؛

ب. مطالعات درباره حج‌گزاری ایرانیان.

از جمله این آثار می‌توان به صرّه همایون در دوره عثمانی^۱ نوشته منیر آتالار؛ حجاج و سلاطین عثمانی^۲ نوشته ثریا فاروقی؛ مقاله «مشکلات حجاج ایرانی در دوره قاجار»^۳ نوشته سیدعلی قاضی

۱ Osmanlı Devletinde Surre-i Humayun, Münir Atalar, Ankara, TTK, 1992.

۲ Hacılar ve Sultanlar, Süreyya Faruki Yurt Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995.

۳ سیدعلی قاضی عسگر، «مشکلات حجاج ایرانی در دوره قاجار»، مجله میقات، شماره ۳۲، ص ۶۴.

عسگر و مقاله «حج‌گزاری ایرانیان در دوره قاجار»^۱ نوشته رسول جعفریان اشاره کرد. اثر پیش رو در چهار بخش به رشته تحریر درآمده است. در مقدمه، اشاره‌ای کوتاه به حج در دوره صفویه شده که دوره شکل‌گیری دور تازه حج در مناسبات میان ایران و عثمانی است؛ البته دوره افشاریه و زندیه نیز مورد بحث قرار گرفته است و همچنین چگونگی توجه و نظارت دولت ایران و عثمانی به مسئله حج در آن ادوار که اساس کار دوره قاجار بود، بررسی شده است.

در «بخش اول» آمده است که علی‌رغم مشکلات داخلی، دولت قاجار با تأسیس کارپردازی و کنسول‌خانه در نقاط مختلف سرزمین عثمانی، به احوال حجاج خود رسیدگی می‌کرد؛ درحالی‌که با مطالعه سفرنامه‌هایی که توسط حجاج نوشته شده، درمی‌یابیم که از بی‌توجهی دولت قاجار شکایت شده است؛ البته تعادل فکری ما را اسناد قاجاری فراهم می‌کند تا به نتیجه اشتباه نیفتیم. از دیگر نکات این بخش، تلاش دولت قاجار برای تضمین برگزاری آرام مراسم حجاج ایرانی به منظور برقراری ارتباط دوستانه با شرفای مکه بود. در مقابل آن، دولت عثمانی در راه‌های آنها و همچنین در حرمین سیاست‌های جدی و نتیجه‌بخش را برای حجاج در نظر می‌گرفتند. اسناد عثمانی کاملاً نشان‌دهنده این سیاست‌هاست.

بعد از بررسی کوتاه وضع حجاج ایران در دوره قبل و بعد از قاجار و نیز تغییرات عمومی این دوره به «بخش دوم» پرداخته‌ایم که این بخش در واقع زیر ذره‌بین قرار دادن خود حجاج است. در این بخش به جزئیات نحوه حمل‌ونقل حجاج پرداخته شده است. البته در دوره قاجار وسایل حمل‌ونقل بسیار دگرگون بود؛ به گونه‌ای که حتی حجاج با قطار به حجاز سفر می‌کردند. کاروان‌های حجاج ایرانی، کوچک، اما تندرو بوده است؛ زیرا جغرافیای ایرانی برای هزاران سال چهارراه و عبورگاه ملت‌های گوناگون بود. کاروان‌های مجرب حجاج ایرانی با دیگر کاروان‌های حجاج، قابل مقایسه نبود. این کاروان‌های کوچکی که از آناتولی، بلادالشام و عراق می‌آمد، سختی‌های فراوانی را پشت سر گذاشته و خود را به شهر شام می‌رساندند؛ مانند شاخه‌های کوچکی که رودخانه اصلی که نماینده کاروان‌های رسمی دولت عثمانی بود، سرازیر می‌شدند. سفر، قابل مقایسه با کاروان عثمانی که از استانبول به راه می‌افتاد و به شام می‌رسید، نبود و این کاروان‌های کوچک ایرانیان شایان افتخار است.

۱ رسول جعفریان، «حج‌گزاری ایرانیان در دوره قاجار»، مجله میقات، شماره ۳۷، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۱.

در «بخش سوم» این کتاب، به راه حجاج ایرانی در سرزمین عثمانی پرداخته شده است. دولت عثمانی به عنوان میزبان به چند دلیل اصرار داشت که حجاج از راه‌های رسمی مشخص‌شده عبور کنند؛ علت اول، تأمین امنیت آنها و علت دوم، تثبیت آمار و گرفتن رسومات، گمرک و گذراندن بهداشتی قرنطینه بوده است. البته بسیاری از حجاج ایرانی به دلیل اصرار بر زیارت عتبات در راه رفت و برگشت، مسیرهای غیررسمی و پرخطری را که در دوره قاجار «راه جبل» گفته می‌شد انتخاب می‌کردند. در این گذرگاه، خبری از محافظت دولت عثمانی نبوده است. البته دولت قاجار تلاش‌هایی را در این گذرگاه انجام داد، ولی به دلیل ضعف هر دو دولت در منطقه نجد، هر سال ده‌ها کشته در بین حاجیان به جا می‌ماند. به دنبال حادثه و بنا به فتوای علما در سال ۱۳۱۸ق. این راه بسته شد.

«بخش چهارم» مطالب اصلی این کتاب را شامل می‌شود که دارای هفت فصل است و حج‌گزاری در روابط سیاسی دو کشور بررسی می‌شود. زمینه برگزاری ارتباط دو ملت، مناسبات اقتصادی از طرف تجار، برپا شدن جنگ و مهاجرت طرفین و سفرهای دینی و علمی بوده است. پس حجاج یکی از مهم‌ترین عوامل سیاسی ارتباط دو کشور بوده‌اند. قبل از قاجار به دلیل شیعه بودن حجاج ایرانی، هم دولت و هم مردم حجاز رفتار دیگری نسبت به سایر حجاج دنیای اسلام نشان می‌دادند که آن، جنبه منفی داشت. البته در دوره قاجار دیگر این مسائل کم شده بود. این مسئله زمانی اثبات می‌شود که در سال ۱۲۳۰ق. که روابط عثمانی با عباس‌میرزا قاجار در اوج تیرگی بود و حرف‌های جنگ برگشته بود حجاج هیچ‌وقت از حج‌گزاری منع نشدند. موفقیت در برگزاری آرام مراسم حج، یکی از اهداف عبادت حج را که «اتحاد مسلمانان» بود، نشان می‌داد. این اتحاد و دوستی مخصوصاً در اثنای عزیمت دولتمردان، شاهزادگان و علمای ایرانی به حجاز در تعامل بین نماینده این دو دولت در شهرهای استانبول، بغداد، شام، قاهره بیشتر حس می‌شد که تشکرنامه‌ها و قدردانی‌های آنها از دولت عثمانی نشان‌دهنده آن بود. موفقیت دوم این بوده است که برای رسیدن به هدف اتحاد در حج، دولت عثمانی، با درخواست ایرانیان برای نصب ضریح بر مقابر امامان بقیع موافقت کرد.

دولت عثمانی برای حفظ جان و مال و آبروی حجاج ایرانی، ورثه‌های آنها و حتی حیوانات سفر تلاش‌های زیادی در راه‌ها و حرمین انجام می‌داد. متأسفانه با تضعیف آن در قرن سیزده و چهارده قمری در حجاز، این کوشش‌ها نتیجه مورد انتظار را به جا نگذاشت. در

بخش سوم سعی نشده جایگاه حجاج از نظر اقتصاد را بررسی کنیم. این مسائل شامل درآمدهای رسمی چون گمرک، مخارج شخصی و درآمدهای غیررسمی از جمله اخوه‌گیری بدویان و پرداخت‌های گوناگون منصب‌داران حرمین می‌شد. به دلیل اهمیت و تشخیص مسئله گمرک و امور مرزبانی عثمانی که یکی از بزرگ‌ترین مشکلات ایرانی‌ها بود، این موضوع به صورت جداگانه در بخش چهارم بررسی شده است.

در این بخش همچنین تازه‌ترین مطالب تاریخ حج‌گزاری ایرانیان آمده است که مسائل مربوط به بهداشت حجاج در راه‌های خشکی و آبی و حرمین و نیز چگونگی قرنطینه آن زمان بررسی شده است. در پایان باید اشاره کرد که تاکنون پژوهشی با تکیه بر آرشیو عثمانی و قاجار در زمینه حج‌گزاری انجام نشده بود؛ بر همین اساس بسیار مایه خرسندی است که با انجام این پژوهش نقش کوچکی در برقراری ارتباط بین ترکیه و ایران داشته باشیم.

در پایان بر خود می‌دانم از استادان ارجمند جناب آقای دکتر محمدتقی امامی، آقای دکتر اصغر قائدان و آقای دکتر رسول جعفریان که در همه مراحل نگارش این اثر، راهنمای راه تحقیق و جویندگی بودند سپاسگزاری کنم. همچنین از دوستان مهربانم جناب آقای طاهر بابایی، خانم رقیه اغابالازاده، آقای سیدمقداد نبوی رضوی، خانم اکرم حسن‌آبادی، خانم مهری آریانفر، آقای مهدی عبادی، آقای فرهنگ جهانبخش، خانم جیران علیانسیب، خانم مهری جوادی، خانم زهرا صدریان و خانم سمیه نادری که در ترجمه و تصحیح متون، بازنویسی و ویراستاری مطالب، یاریگر اینجانب بودند و بوی مهربانی‌شان در سطر سطر این تحقیق به مشام می‌رسد، سپاسگزارم.

این اثر پیشکشی است به بانوان دوره قاجار: نورچشم خانم (حج رفته به سال ۱۲۷۸ق)؛ شاه‌جهان بیگم (حج رفته به سال ۱۲۸۰ق)؛ حاجیه مهرماه خانم عصمت‌السلطنه دختر فرهاد میرزا معتمدالدوله (حج رفته به سال ۱۲۹۸ق)؛ بانویی ناشناخته - که با نام حاجیه خانم کرمانی خوانده شده است - (حج رفته به سال ۱۳۰۹ق) و وقارالدوله همسر ناصرالدین‌شاه (حج رفته به سال ۱۳۱۷ق)؛ که رنج سفر حج را بر خود خریدند و سفرنامه خود را برای ما به ارمغان آوردند.

مقدمه

اقوام مختلف مسلمانان از نخستین روزهایی که اسلام آوردند به حج می‌رفتند؛ زیرا حج یکی از ارکان اصلی دین اسلام است و هر مسلمانی که توانایی مالی دارد باید در عمر خود یک بار به حج برود. اعمال حج در مکه انجام می‌شود. رسول خدا^(ص) دستور مستحبی اکید دادند که هر کسی که برای حج به مکه می‌آید به مدینه هم بیاید و مرا زیارت کند؛ بنابراین وقتی یک مسلمان از مراکش، ایران، عراق یا هر نقطه دیگری به مکه می‌رفت به مدینه هم می‌رفت. این دو شهر حرمین نام گرفت و حرمین در فرهنگ اسلامی بسیار اهمیت یافت. در واقع همان طور که مسیحی‌ها برای زیارت به قدس می‌رفتند و همه اقوام مسیحی آنجا یکدیگر را می‌دیدند، مسلمانان هم براساس دستور قرآن از هر نقطه به حج می‌رفتند.

مردم ایران نیز از جمله مسلمانانی بودند که هر ساله برای انجام فریضه حج، رهسپار سرزمین حجاز می‌شدند، اما با توجه به تفاوت‌های گوناگون فرهنگی و اجتماعی در میان مسلمانان کشورهای مختلف، سؤالات گوناگونی به ذهن متبادر می‌شود؛ از جمله آنکه ایرانیان در برابر دولتهایی که حاکم بر مکه بودند چگونه عمل می‌کردند؟ حجاج کشورهای دیگر چگونه به ایرانیان نگاه می‌کردند؟ در هر دوره‌ای ایرانیان با چه مشکلاتی مواجه بودند؟ اینها و ده‌ها پرسش دیگر، مسائلی است که ما باید به آنها پاسخ دهیم.

رفتن به حج آثار و نتایج فراوانی دارد که می‌بایست مورد بررسی قرار گیرد، یک جنبه آن عبادت است که مربوط به کتاب‌های دینی است و به تحقیق ما مربوط نمی‌شود. جنبه دیگر آن، راه‌های مربوط به حج است که آثار سیاسی و اقتصادی فراوانی داشته است و ما باید

در این باره از نقش ایرانیان در حج و مسیر آنان صحبت کنیم.

یک جنبه آن تماس اقوام مختلف در مکه است که هر یک از جایی و با فرهنگی می‌آمدند و حامل فرهنگ‌های محلی خود بودند. این گروه‌ها در مکه با یکدیگر برخورد داشتند و این برخوردها جنبه‌های فرهنگی و سیاسی و مذهبی مهمی داشت. ایرانیان چگونه و از چه مسیری به حج می‌رفتند؟

یک نکته مهم آن است که ایرانیان از نظر فکری تفاوت‌هایی با دیگران داشتند؛ مخصوصاً از زمانی که تشیع در ایران مذهب رسمی و دولتی شد، از نظر عقیده مذهبی با مسلمانان برخی از کشورهای دیگر متفاوت شدند. ما باید پیامد این مسئله را در حج مورد ارزیابی قرار دهیم. این تفاوت‌ها گاه با مسائل سیاسی پیوند می‌خورد. از زمانی که دولت صفوی در ایران تشکیل شد یک اختلاف سیاسی با دولت عثمانی داشت و همین مسئله، مشکلات و مسائل فراوانی را برای حجاج ایرانی به وجود آورد. در این باره اسناد زیادی در عثمانی وجود دارد. این اختلاف‌های مذهبی و سیاسی می‌بایست در حج حل می‌شد، اما متأسفانه اغراض سیاسی همیشه مانع مهمی بر سر راه وحدت اسلامی بود. ما باید در این زمینه تحقیقات تاریخی بیشتری انجام دهیم و زمینه‌های اختلاف و راه‌حل‌های رفع آنها در حج را به دست آوریم. متأسفانه باید گفت تفکر حج در طول تاریخ از یک امر صرفاً دینی خارج شده و به یک قدرت سیاسی در دست قدرتمندان تبدیل شده است؛ علت این امر آن است که حج مهم‌ترین عبادت برای مسلمانان بود و گروه‌های مختلف می‌توانستند در حج شرکت کنند. استفاده سیاسی از حج برای تمام خلفا و امرا مطرح بود؛ همه علاقه‌مند بودند که بر حرمین تسلط داشته باشند تا از آن طریق پایه‌های حکومت خود را محکم کنند. برای این کار هر خلیفه و حاکمی که بر مکه تسلط داشت سعی می‌کرد نامش در خطبه آورده شود. اختلافات زیادی بر سر این مسئله پدید آمد. در این باره ایرانیان کمترین نقش را داشتند؛ چون تقریباً هیچ‌گاه بر حرمین تسلط مستقیم نداشتند. البته مذهب تشیع از طریق فاطمیان برای مدتی در حرمین نفوذ یافت. حتی زمانی دولت ایلخانی هم نفوذی در مکه به دست آورد. در زمان صفویه هم برای به دست آوردن نفوذ تلاش می‌شد. به هر روی استفاده سیاسی از مکه مسئله‌ای است که می‌بایست بیشتر مورد تحقیق و بررسی قرار گیرد.

اسلام در مکه ظهور کرد و در همان‌جا هم گسترش یافت؛ هستهٔ اسلام، علم و فرهنگ

اسلامی نیز در همان جا ریشه گرفت و مرکز تغذیه مراکز اسلامی بود. از این نظر حج هم آنها را جمع می‌کرد و هم مرکز منازعات اسلامی شده بود. درواقع در نتیجه حج، مکه مرکز علمی-دینی هم شده بود و از همان ابتدای اسلام دارای اهمیت سیاسی بود. مردم این شهر مانند مردم مدینه، کوفه و شام مدعی بودند که باید بر جهان اسلام حکومت کنند، اما با پیروزی بنی‌امیه و استقرار پایتخت در دمشق این احساس از میان رفت. بعدها بغداد مرکز جهان اسلام شد و در تمام دوره‌های بعد مکه آلت دست سیاستمداران بود. در همین حال مسلمانان از ایرانی و غیرایرانی علاقه‌مند بودند که به دور از سیاست، حج خود را انجام دهند، اما خواهان‌خواه درگیر این اختلافات و مشکلات آن می‌شدند. در دوران امویان و عباسیان چون تفکر شیعه و سنی شکل گرفته بود، مشکلات سیاسی شروع شد. در دوره عباسیان به جای خلفای اموی اسامی خلفای آنها در منبر برده می‌شد. در اواخر دوره امویان اختلافات جدی به وجود آمد و در نیمه دوم حکومت عباسیان یک تغییر ایجاد شد و به جای تسلط دولت‌های گوناگون، شرفا در مکه به قدرت رسیدند. البته اینها هم آلت دست دولت‌های بزرگی چون شام، مصر و عراق شده بودند. دولت‌هایی که در مصر و شام به مدت کوتاه تأسیس می‌شد رقیب عباسیان بودند. از زمان عباسیان تا ممالیک، فاطمیان و ایوبیان بر حرمین مسلط شدند و با آمدن مغول‌ها ارتباط عراق با بخش غربی جهان اسلام یعنی شام قطع شد و بین دولت‌های مستقل در عراق و شام رقابتی برای حج شکل گرفت.

تا زمان ممالیک، حجاج ایرانی کمتر مشکل داشتند، اما وقتی عثمانی‌ها وارث ممالیک شدند و حرمین را در تسلط خود گرفتند به دلیل اختلاف با ایرانیان، حجاج ایرانی نیز با مسائل تازه‌ای روبه‌رو شدند. این نکته اهمیت زیادی دارد که در این تحقیق به بررسی آن خواهیم پرداخت.

بعد از حکومت امویان و عباسیان هر دولتی که بر مصر حاکم می‌شد حجاز را نیز تحت حاکمیت می‌گرفت؛ چون از نظر شرایط طبیعی، تهیه وسایل زندگی ناممکن شده بود و نزدیک‌ترین سرزمین ثروتمند که مرکزیت نیز داشت مصر بود و می‌توانست مخارج حرمین را تأمین کند؛ به همین دلیل فاطمیان و بعد از آنها ایوبیان و سپس ممالیک و بعد هم عثمانی‌ها که مصر را گرفتند بر حرمین تسلط داشتند.

تسلط عثمانی‌ها بر مصر و جزیره‌العرب و دریای سرخ، مسئله سیاسی مهمی بود که دولت

عثمانی به آن توجه کرد. سلطان سلیم به شرق اسلامی لشکرکشی کرده و تمامی شامات، مصر و جزیره العرب را تحت تسلط عثمانی درآورد. او در همین زمان با دولت تازه تأسیس صفوی هم درگیر شد و گرچه توانست در چالدران شکستی بر صفویان وارد کند، اما توانست این دولت را از میان بردارد. زان پس یک اختلاف در شرق اسلامی باقی ماند و این مسئله روی حج ایرانیان که از این پس باید از سرزمین عثمانی به مکه و مدینه می‌رفتند و در آنجا با حکومت عثمانی سروکار داشتند تأثیر گذاشت و مشکلاتی را پدید آورد.

در این زمان که سلیم بر این مناطق حاکم شد، حاکم حجاز شریف بن برکات، پسرش ابونمی را نزد یاوز فرستاد. در سال ۱۵۱۷م. امانت‌های مقدس و نامه امارت حجاز به دست او رسید و بعد از این تاریخ، مکه بیش از چهارصد سال در دست عثمانیان ماند. سلیم به جای لقب حاکم الحرمین، خادم الحرمین را قبول کرد و در خطبه به این نام نامیده شد.

با توجه به نزاع عثمانی - صفوی، ایرانیان نمی‌توانستند مسیر حج را به راحتی طی کنند؛ اینان بایستی با دولت عثمانی کنار می‌آمدند و ضروری بود که دو دولت دشمن نیز در مورد حج با یکدیگر توافق و دوستی داشته باشند؛ در این صورت عثمانیان، میزبان و ایرانیان، مهمان می‌شدند.

براساس یک اصل اسلامی، هر دولتی که حاکم بر منطقه است نه تنها حق جلوگیری از انجام فریضه حج را ندارد، بلکه باید شرایط آن را هم فراهم سازد. یکی از فرمان‌های پادشاه که در دفاتر مهمه آمده، این است: «هر مؤمن و مسلمانی که به خدای واحد اعتقاد دارد، می‌تواند حج انجام دهد و هیچ کس نباید مانع زیارت حرمین شریفین و طواف کعبه برای او بشود».

در این تحقیق، مسائل مربوط به دوره عثمانی و حج‌گزاری ایرانیان را بیشتر بررسی خواهیم کرد و خواهیم دید که عثمانی‌ها به این قاعده اسلامی وفادار بودند یا نه؟

نگرانی عثمانی از دولت صفوی در دو مورد بود؛ یکی در میدان‌های نبرد و دیگری در سفر ایرانیان به عنوان حج به سرزمین عثمانی. بر حسب ظاهر، حجاج ایرانی می‌بایست برای برگزاری حج آزاد می‌بودند، اما دولت عثمانی ترس از آن داشت که این مسئله پیامدهای سیاسی برای آن دولت داشته باشد، همین امر سبب می‌شد تا نسبت به حجاج ایرانی سخت‌گیری‌هایی به عمل آید. به علاوه ایرانیان شیعه بودند و بسیاری از افراد متعصب در حرمین مایل بودند آنان را مورد آزار قرار دهند. دولت عثمانی از یک طرف قول حمایت از حجاج بیت‌الله را می‌داد و از طرف دیگر نمی‌توانست به دور از تعصب مذهبی هم باشد. پیامدهای این مسائل را ما باید در این تحقیق دنبال کنیم.

در بخش دیگری از این تحقیق به راه‌ها و مشکلات حجاج ایرانی در راه‌ها خواهیم پرداخت. از زمان مغول‌ها نه تنها راه شام - که معمول نبود - بلکه راه جبل - که راه عادی عراق به حجاز بود - نیز با دشواری مواجه شد. با توجه به اینکه در دوره ایلخانی فقط از راه جبل به حج می‌رفتند و رفتن به حج دشوار و به مرور ناامن شده بود، راه شام در دوره صفوی اهمیت پیدا کرد. در دورانی که دولت صفوی و عثمانی در جنگ بودند عبور برای حج منع می‌شد؛ به همین دلیل ایرانیان نمی‌توانستند حج به جا بیاورند. در زمان صلح هم از طرف مأموران عثمانی خیلی با دقت کنترل می‌شد. با توجه به تحولات سیاسی دو طرف در دوره صفوی، روابط گاهی خوب و گاهی بد می‌شد. البته در دوره نادرشاه مسئله پنجمین مذهب شدن جعفریه ارتباط بین دو طرف را دوباره بدتر کرد. در این بین مشکلات حجاج همسایه ایران همان حجاج ماوراءالنهر بود.

در دوره قاجار از نظر رفتن به مکه، در راه شام دولت عثمانی با دولت ایران مشکلی نداشت. مهم‌ترین مشکل در این دوره رفتن ایرانیان از مسیر عراق به مکه بود که به راه جبل مشهور است. البته راه‌های دیگری هم وجود داشت که در این تحقیق به آن خواهیم پرداخت. یک امتیاز برای شیعیان این بود که دولت عثمانی مثل آنان به زیارت اماکن مقدسه باور داشت؛ به همین دلیل این اماکن معمولاً مورد توجه دولت عثمانی قرار می‌گرفت. بر عکس، از دوره تسلط وهابی‌ها حجاج ایرانی از این بابت بسیار اذیت می‌شدند و می‌شوند.

دولت عثمانی نه تنها اجازه ساختن بقعه روی قبور امامان را در حرمین و بقیع می‌داد، بلکه در عراق هم از این بابت مشکلی برای ایرانیان درست نمی‌کرد. بسیاری از حجاج ایرانی ابتدا به عراق می‌رفتند، زیارت عتبات را انجام می‌دادند و سپس به مکه می‌رفتند یا به عکس. در این زمینه هم حجاج ایرانی مشکلی با دولت عثمانی نداشتند.

بررسی مناسبات فرهنگی میان حجاج ایرانی و سایر کشورها نیز از نظر ما دور نخواهد بود. در واقع مکه محلی برای تبادل اطلاعات دینی و مذهبی بود و می‌توانست در دو طرف تأثیر بگذارد؛ برای مثال یک زائر فارسی‌زبان به نام محیی لاری در وصف شهر مکه و مدینه یک کتاب مستقل به زبان شعر پدید آورد که می‌تواند جنبه‌های علمی رفت‌وآمد ایرانی‌ها به مکه را نشان دهد.